

чі з 26 на 27 грудня 1976 р. від замикання електропроводки [4]. Вогняний стовп полум'я в кілька десятків метрів було видно в Шостці. Звідти та з найближчих сіл приїхали аж 11 пожежних машин. До ранку БК згорів до тла. Дивом встояла в пожежі лише частина північної стіни храму, на якій виступив з-під замальованої фарби величний хрест.

У 1980-х рр. райспоживспілка спорудила на місці Свято-Михайлівської церкви магазин сільпо з білої цегли, з великими скляними вікнами й напівпорожніми полицями. Нині маємо, за кілька метрів на захід від магазину, рештки цегляного фундаменту церкви. Свята криниця під вербами внизу пагорба зовсім замулена. Спроби відновити її джерела поки не дали результату, потрібен час на самоочищення цілющої колись води.

У 2019 р. Шосткинська телерадіокомпанія «Акцент» зняла 15-хвилинний фільм спогадів селян Собича про Свято-Михайлівську церкву «Край, який вражає» (3 випуск), який є у вільному доступі в мережі Інтернет на каналі YouTube з 10 грудня 2019 р.

ДЖЕРЕЛА

1. Вечерський В. Архітектурна спадщина Шосткинщини. *Сучасні проблеми дослідження, реставрації та збереження культурної спадщини*. 2007. Вип. 4. 400 с.
2. Жирный Н. Дань Золотой Орды. *Советское Полесье*, Шостка. 1995. 18 октября.
3. Жирный Н. Происхождение Собича. *Советское Полесье*, Шостка. 1995. 22 ноября.
4. Жирный Н. Храм Архангела Михаила. *Советское Полесье*, Шостка. 1995. 27, 29 марта.
5. Историко-статистическое описание Черниговской епархии. Кн. 5–7. Т. 5. Губернский город Чернигов. Уезды: Черниговский, Козелецкий, Суражский, Кролевецкий и Остерский. Филарет Гумилевский. Чернигов: Черниговская земская типография, 1874. 443 с.
6. Книга Пам'яті Сумської області: в 3-х т. т. 2 : Зруйновані храми Сумщини. Мартиролог втрачених святинь / Авт.-упорядн. О.М. Корнієнко. Суми: Ярославна, 2007. 324 с.
7. Корноухов Е.А. Алфавитный список церквей Черниговской епархии. *Труды Черниговской губернской архивной комиссии 1906–1908 гг.* Вып. 7. Чернигов, 1908. 402 с.
8. Российский государственный исторический архив, ф. 799, оп. 33, д. 2345.
9. Русина О.Б. Грамоти Новгород-Сіверському Спасо-Преображенському монастирю. *Український археографічний збірник. Нова серія*. Т. 5. Вип. 2. Київ : Наукова думка, 1992. 544 с.

Kuryevskiy V.D. St. Michael's Church in the village of Sobyich

The article is dedicated to the oldest St. Michael's Church in the village of Sobyich in Shostka district. According to the legends of the peasants, preserved by the local ethnographer Mykola Stepanovych Zhyrnyi (1940–2014), the church was in the village in the pre-Tatar years. The article presents new previously unknown archival data of 1910 about the church and church buildings. There have been three churches in the village of Sobyich in Prydesnia throughout its history. The first of them burned in a large fire that swept over the village in a hurricane. Traces of the fire are found by diggers of new burial pits at a depth of 1.5 meters of new burial pits dug at the edge of the old cemetery on the right bank of the river Dovhi Vody. On March 31, 1671, Archimandrite of the Novhorod-Siversk Spaso-Preobopazhensky Monastery Mykhailo Lezhaisky granted Ivan Holodenko a siege letter on the right to drive and settle people on the monastery lands in the Usobyich tract. Since then, the second St. Michael's Church in its history has appeared in Sobyich. It was small in size. The church stood for almost a century and was dismantled, and in its place a new large wooden church was built on a brick foundation. In 1929, the Bolsheviks closed the Sobyich church in 1932, Komsomol members tore off its crosses and dropped all six bells from the bell tower. A granary was set up in the church. In 1939 the warehouse was rebuilt as a village club. During the war in 1943, the church housed a military hospital. After the war, the club started working in the church again. In 1968, the club was renovated and renamed the "House of Culture" of the collective farm "Red Ukraine". Young people had fun in the beautiful church every night until it caught fire on the night of December 26–27, 1976 from a short circuit in the wiring.

Key words : churches, monastery, Usobich, Putyvl road.

REFERENCES

1. Vechersky, V. (2007). *Arkhitekturna spadshchyna Shostkynshchyny. Sучasni problemy doslidzhennia, restavratsii ta zberezhennia kulturnoi spadshchyny* [Architectural heritage of Shostka region. Modern problems of research, restoration and preservation of cultural heritage]. Issue 4. [in Ukrainian].
2. Zhyrnyi, N. (1995). Dan Zolotoi Ordy [Tribute to the Golden Horde]. *Sovetskoe Polese*, October 18. Shostka. [in Ukrainian].
3. Zhyrnyi, N. (1995). Proishozhdenie Sobicha [The origin of Sobich]. *Sovetskoe Polese*, November 22. Shostka. [in Ukrainian].
4. Zhyrnyi, N. (1995). Khram Arkhanhela Mihaila [Temple of the Archangel Michael]. *Sovetskoe Poles'e*, March 27. Shostka. [in Ukrainian].
5. Filaret Gumilevsky (1874). *Istoriko-statisticheskoye opisaniye Chernigovskoy yeparkhii. Gubernskiy gorod Chernigov. Uyezdy: Chernigovskiy, Kozelezkiy, Surazhskiy, Krolevetskiy i Osterskiy* [Historical and statistical description of the Chernigov diocese. Provincial city of Chernigov. Counties: Chernigov, Kozelezkiy, Surazh, Krolevetskiy and Osterskiy]. Book. 5–7, vol. 5. Chernigov: Chernigov Zemskaya Tyrography. [in Russian].
6. Kornienko, O.M. (Ed.) (2007). *Knyha Pamiati Sumskoi oblasti: v 3 -kh t. t. 2: Zruinovani khramy Sumshchyny. Martyroloh vtrachenykh sviatyn* [Book of Memory of Sumy region: in 3 vols. Vol. 2: Destroyed temples of Sumy region. Martyrologist of lost shrines]. Sumy: Yaroslavna. [in Ukrainian].
7. Kornoukhov, E.A. (1908). *Alfavitnyy spisok tserkvey Chernigovskoy yeparkhii* [Alphabetical list of churches of the Chernigov diocese]. *Proceedings of the Chernigov Provincial Archival Commission 1906–1908, issue 7*. Chernigov. [in Russian].
8. Russian state historical archives (RGIA), f. 799, op. 33, d. 2345.
9. Rusina, O.B. (1992). *Hramoty Novhorod-Siverskomu Spaso-Preobrazhenskomu monastiryu* [Letters to the Novhorod-Siverskiy Spaso-Preobrazhenskiy Monastery]. *Ukrainian archaeological collection. Nova seria*, vol. 5, issue 2. Kiev: Naukova Dumka. [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції 28.02.2021 р.
Рекомендована до друку 28.04.2021 р.

УДК 93.908(477/84)

О.Б. Пришляк

ЗАМОК У С. КРИВЧЕ ЯК ПАМ'ЯТКА АРХІТЕКТУРИ ЗАХІДНОГО ПОДІЛЛЯ

Стаття присвячена будівництву, архітектурним дослідженням, вивченню історичних хронологічних процесів оборонного замку в селі Кривче – архітектурної спадщини Західного Поділля як важливого історичного регіону України; опрацьовано проекти пристосування та використання як об'єкта культурної спадщини Національного заповідника «Замки Тернопілля». Збережені залишки пам'ятки архітектури державного значення – замку в селі Кривче Борщівського району – є важливим об'єктом для дослідження оборонної архітектури XVII століття і розвитку туризму в цій місцевості.

Ключові слова: замок, Кривче, фортифікація, пам'ятка архітектури.

Із входженням замку в селі Кривче Борщівського району Тернопільської області до складу Національного заповідника «Замки Тернопілля» виникла необхідність в узагальненні, аналізі, синтезі результатів уже існуючих досліджень цього об'єкта та проведення нових. На сьогоднішній день відомості щодо Кривченського замку є досить мізерними, тому постає потреба у ґрунтовному вивченні невідомих історичних фактів стосовно архітектури фортифікаційного будівництва на теренах Західного Поділля, що і дозволить

намітити шляхи вирішення проблем дослідження питань взаємовідносин країн ЄС на території Східної Європи.

У процесі роботи було проаналізовано збережені залишки пам'ятки архітектури, а також опрацьовано писемні джерела, як-от праці І.О. Андрушко, В.М. Данилейка, Д. Лонкевича, В. Маметова, Є. Сіцінського, М. Сохацького і польськомовні джерела А. Чоловського та інших.

Назва села Кривче у джерелах XVI ст. має наступні варіанти: Krzywcz, Krzyvcze, Krzywcz. У виданні 1889 р. Олександра Яблоновського, в описі земель Руських території Волині і Поділля, наводиться документ опису виконання збору податей на землю латинською мовою, у якому згадується село Кривче саме у 1530 та 1542 рр. А в перекладі із латинської у записах від 1530 р. про село Кривче читаємо: «У Кривче, “Kuemlycz Juryk” пообіцяв, що не проводитиме ніяких покарань, що обмежували б свободу громадян».

Під назвою Krzywcz село згадується і у 1565 р., коли в упорядника села Закревського вже 5 плугів і інші товари «тільки через Господа окупилися». У 1563 р. с. Кривче належало міському Кам'янецькому судді Лаврентію Мілецькому.

Одразу після в'їзду до села, яке ще називають Нижнє Кривче, видно величні залишки колись могутнього оборонного замку. У 1639 р. магнати Миколай-Станіслав та Войцех Контські на високому лівому березі Циганки, між двома її притоками, розпочали зведення регулярного замку. Отже, згідно з першою писемною згадкою, село, як мінімум, на 100 років старше за нього [2, с. 71].

Будівництво оборонного замку на горі було важливим етапом розвитку села та поступового заселення прилеглих територій житловими поселеннями. Замок розташований на високому узгір'ї, обмеженому з південної сторони скелястими берегами річки Циганки, з північної сторони – глибоким яром, і є частиною укріплень Кам'янець-Подільської фортеці, з котрою, можливо, був з'єднаний підземними ходами.

Кривченський замок у XVII ст. був одним з найкращих фортифікаційних споруд Західного Поділля – мав розвинуту систему сухих оборонних ровів з трьох сторін – західної, південної і східної. З північної сторони крутий схил природного узгір'я, на якому розташований замок, утруднював підступи до нього [6, с. 128].

За планувальною конфігурацією Кривченський замок належить до регулярних, прямокутних, з наріжними баштами та арсеналом. Укріплення мало майже квадратну форму з баштами по кутах, а зі східного боку була влаштована в'їзна брама.

У стінах башт знаходилися бійниці, на двох нижніх ярусах з лучковими перемичками, на третьому – ключоподібні бійниці. Закладені отвори бійниць у підвальному ярусі башт дають підстави стверджувати, що первісно рівень поверхні ґрунту був нижчий, башти були чотириярусними. Залишки мурів свідчать про існування прибудованого до західної стіни, з боку замкового подвір'я, палацу.

Вежі та оборонні мури замку муровані з бутового каменю-вапняку, що поширений у даному регіоні, і потинь-

ковані вапняно-пісковим тиньком.

Навіть ті рештки замкових укріплень, котрі дійшли до нашого часу, дають достатнє уявлення про масштабність будівництва, яке тривало не один рік. Вдало вибране місце робило його неприступним. Він належав до важливих подільських замків. Доля новозбудованого замку у селі Кривче була типовою для подільських фортець – він теж став розмінною монетою у міжнародних військово-політичних баталіях. Зважаючи на непересічне стратегічне й оборонне значення, замок у Кривчі завжди був під пильною увагою можновладців [5, с. 71].

Замок багато разів займали татари і турки. Ця фортеця сповна відчула на своїх мурах усі особливості військових маніпуляцій. Зокрема, під час Визвольної війни українського народу, у липні 1648 року, козацькі загони Богдана Хмельницького зайняли замок, вигнавши з нього польський гарнізон. Проте, поляки через деякий час все-таки зуміли повернути фортецю під свою юрисдикцію.

Але польська шляхта володарювала в Кривченському замку недовго. У другій половині XVII ст. фортифікація відіграла важливе стратегічне значення в воєнних діях Польщі проти Туреччини. Уже в 1672 р., після підписання Бучацької угоди між Польщею та Туреччиною, замок у Кривчі, разом із більшою частиною Поділля, перейшов у володіння турецького султана. Повернути ці втрачені землі до польської корони вдалося лише через 7 років. Повертаючись додому із Бучача, турецький султан Магомет IV захопив замок у Кривчі й деякий час перебував там зі своїм військом. До 1675 р. він контролювався турецьким гарнізоном. У 1675 р. Ян III Собеський наказав взяти в облогу цю твердиню, під час якої оборонні споруди зазнали значних пошкоджень. У тому ж році в зруйнованій фортеці засів польський зрадник Кричинський із загоном липків (татар). Замок був пошкоджений, але, попри постійні руйнування, якими на його могутніх стінах закарбовувалися усі перемоги та поразки, через важливе військово-стратегічне значення твердиню швидко відбудовували. Пізніше, у 1687 році, уже татарські загони взяли в облогу поляків, що знайшли захист за мурами замку. Отже, зазначимо, що з моменту зведення замку у Кривчі зазнавав тривалих облог та неодноразових штурмів [3, с. 250].

У XVIII ст. на Поділлі стало спокійніше, зникла загроза нападу татар і турків. Як наслідок, замок у Кривчі втрачає своє оборонне призначення, його починають перебудовувати із фортеці на панський маєток. Розбудовується, розширюється й село. У середині XVIII ст. повновладним господарем замку залишався польський поміщик Ян Бетатрик Голєєвський (1789–1862), який у ньому і проживав. Очевидно, що в цей період замкові оборонні мури були понижені, сухі оборонні рови засипані.

Після поділу Польщі, у 1772 році Кривче, разом з іншими територіями Борщівщини, потрапило під владу Австрійської імперії. І хоч Австрія була на той час відсталою країною Європи, Борщівщина, як і всі західноукраїнські землі, в економічному відношенні відставала від розвитку корінних австрійських земель. Спочатку Кривче входив

ло до Заліщицького, пізніше – до Чортківського округів.

Після скасування панщини в Австро-Угорщині в 1848 р. панські маєтності надаються в оренду та у відкуп євреям. У середині XIX ст. Ян Беатрик Голєєвський продав замок єврею-перекупнику Лазарю Зейдману (Сейдману). Будучи байдужим до всіляких історичних сентиментів, дотримуючись лише вигоди, підприємливий ділок за короткий час розібрав на каміння дві замкові башти й північні, східні та західні мури оборонної фортеці. З «історичного» каміння Зейдман побудував винокурню, решту продав селянам. Ще й зараз у селі збереглися споруди, побудовані з того каменю. Дійсно, яка справа була у Зейдмана до чужої йому історії, якщо його цікавили лише власні надприбутки? Тільки завдячуючи втручанню спілки охорони та консервації пам'яток архітектури руйнація замку була зупинена [7, с. 8].

У 1870-х роках власником замку був Соломон Боцман, борщівський єврей, власник гуральні й винокурні у селі Кривче. Він продовжив розпочату ганебну справу – камінь з північної, західної і східної стін, а також з двох веж розібрали для будівництва винокурні і будинків.

У 1892 р. польський історик Александер Чоловський ще бачив фундаменти розібраних стін і веж [8, с. 79].

На початку XX ст. замком володів єврей Лазар Мельцер, який натовді був кривченським головою. З первісних замкових споруд перед Першою світовою війною збереглися південно-західна і південно-східна оборонні вежі та фрагмент оборонного муру, а також частина в'їзної вежі. Лазар Мельцер подарував Подільському туристично-краєзнавчому товариству землі, на яких знаходилися вхід до печери й залишки замку. Це посприяло здійсненню другої спроби (у 1924 р.) реставрації замку уже Товариством. На той час відновили і накрили одну вежу, усередині якої обладнали кілька приміщень на зимовий та літній періоди для туристів! Чим це не підказка використати досвід майже столітньої давнини для розвитку туризму?

З відновленням радянської влади, у 1946 р. для будівництва дороги в Кривчі почали розбирати як в'їзну браму, так і залишки мурів. У 1950-ті роки під час будівництва сільського клубу в безпосередній близькості до замку були розібрані залишки в'їзної вежі. Навіть рештки фундаментів, зруйнованих стін і веж місцеві жителі повністю розібрали на камінь.

Третя спроба реставрації замку була зроблена в 1990 р. Тоді місцевий колгосп доклав багато зусиль і коштів, щоб врятувати історичну пам'ять про оборонну твердиню, ініціювавши її реставрацію [8, с. 25]. Та ще перед початком ремонтних робіт в 1990 р. експедиція з Києво-Печерського заповідника під керівництвом Олександра Сиромятнікова провела архітектурно-археологічні обстеження Кривченського замку. Завдяки наполегливій роботі вдалося розчистити майже повністю засипаний землею і сміттям перший ярус двох веж, знайти залишки оборонного муру. За результатами археологічних досліджень Кривченського замку висновоюмо, що фортеця в селі Кривче – архітектурно-археологіч-

ний пам'ятник XVII–XVIII ст. із хорошим збереженням культурного шару. О. Сиромятніков навіть дійшов висновку, що фортеця, можливо, будувалася не одразу, а поступово. І що досить цікаво – в одному з шурфів шар материкової глини вище за нижній рівень бійниці. Після згаданих археологічних досліджень, під час земляних робіт у процесі реконструкції оборонної стіни і двох веж, замок обстежила експедиція Борщівського краєзнавчого музею. У підвалах веж було знайдено матеріал XVII–XVIII ст., а саме: скляний посуд, фрагменти гончарного посуду, кахлі.

Замок в селі Кривче, згідно розпорядження Кабінету Міністрів України від 05 листопада 2008 року № 1397-р, увійшов до складу Національного заповідника «Замки Тернопілля». Виникла необхідність в узагальненні й аналізі результатів уже існуючих археологічних досліджень та проведенні нових, адже територія замку має важливе значення і як археологічна пам'ятка. У 2011 р. під керівництвом Заповідника були проведені археологічні дослідження. Мурованих оборонних споруд (мурів) по межах досліджуваної території мису, які б належали до замку XVII ст., виявлено не було, що свідчить про їхню відсутність у цей період.

У нинішній час замок збережений фрагментарно. Про нього нагадують лише дві шестигранні башти-бастеї на всю первісну висоту до рівня карнизів – південно-східна й південно-західна, та оборонний мур між ними, частково збережений до рівня 2-го ярусу веж на висоту 4 м [1, с. 29].

На сьогодні залишається актуальним проект часткової реставрації та консервації залишків Кривченського замку, який розробив інститут «Укрзахідпроектреставрація» [4]. Стосовно проектів пристосування та використання Кривченського замку XVII ст., було б доцільним відтворення на його базі ретроготелю-притулку та туристично-спелеологічного центру, адже в селі знаходиться діюча печера Кришталева, обладнана під туристичний маршрут, яку постійно відвідують групи як з України, так із-за кордону [2, с. 71].

Дослідження замків Поділля дає підстави висловити припущення, що у XVII ст. мистецтво фортифікації нічим не поступалося європейському, розвиваючись у річищі найновіших досягнень військової справи. На часі постає питання подальшого дослідження архітектурної пам'ятки фортифікаційного оборонного мистецтва – замку у Кривче.

ДЖЕРЕЛА

1. Андрушко І. Сучасний стан збереженості замків на Поділлі та проблеми їх реставрації. Кам'янець-Подільський : Фортифікація України, 1993. С.29–30.
2. Андрушко І.О. Ескізний проект консервації та часткової реставрації замку в с. Кривче Борщівського району Тернопільської області. Львів : Укрзахідпроектреставрація, 1990 р. Т. 71–1, 71–4;
3. Данилейко В.М. Село Кривче та замок Контських, згідно нових архівних та іконографічних даних. *Наукові записки Видання Національного заповідника «Замки Тернопілля»*. Збараж, № 8, 2018. С. 244–251.
4. Лонкевич Д. Замок в с. Кривче Борщівського району. *Періодичне видання інституту Укрзахідпроектреставрація «Вісник»*. № 11 Львів, 2000 р. С. 64–66;

5. Сіцинський С. Оборонні замки Західного Поділля XIV–XVII ст. Українська Академія Наук. Київ, 1928. 99 с.

6. Соневицька О., Степанович Б., Дразньовський Р. Чортківська округа. Нью-Йорк – Париж – Сідней – Торонто : Наукове Товариство ім. Т. Шевченка, Т. XXVI, 1974. 923 с.

7. Сохацький М. Оборонні замки Борщівщини. Літопис Борщівщини Видання Борщівського краєзнавчого музею / за ред. Скочелас І, Сохацький М. № 6, м. Борщів : КТ «Джерело», 1994 р. С. 7–8.

8. Czołowski A. «Dawne zamki i twierdze na Rusi halickiej»: Lwów, 1892.

Pryshliak O.B. The castle in the village of Kryvche as an architectural monument of Western Podilla

The article is devoted to the process of construction and architectural research, the study of historical chronological processes of the defensive castle in the village of Kryvche – the architectural heritage of Western Podillya as an important historical region of Ukraine; Projects of adaptation and use as a cultural heritage site of the National Reserve «Ternopil Castles» have been developed. Preserved remains of an architectural monument of national importance - the castle in the village of Kryvche Borshchiv district is an important object for the study of defense architecture of the XVII century and the development of tourism in this area.

The castle is located on a high hill bounded on the south side by the rocky banks of the Tsyganka River and on the north side by a deep ravine, and is part of the fortifications of the Kamyanets-Podilsky Fortress, with which it may have been connected by underground passages.

Kryvchensky Castle in the 17th century was one of the best defensive castles in Western Podillya - it had a developed system of dry defensive ditches on three sides – western, southern and eastern. On the north side, the steep slope of the natural hill on which the castle is located, made it difficult to approach it.

Currently, the castle is preserved in fragments. Only two hexagonal towers remind of the former castle at the entire original height to the level of cornices – south-east and south-west, and the defensive wall between them is partially preserved to the level of the 2nd tier of towers at a height of 4 meters

The study of individual castles of Podillya gives grounds to suggest that in the XVII century, the art of fortification was not inferior to the European, developing in the stream of the latest achievements of military experience. Therefore, the question arises of further research of the architectural monument of fortification defense - the castle in Kryvche.

Key words: castle, Kryvche, fortification, architectural monument.

REFERENCES

1. Andrushko, I. (1993). Suchasnyi stan zberezhnosti zamkiv na Podilli ta problemy yikh restavratsii [The current state of preservation of castles in Podillya and the problems of their restoration]. *Kamianets-Podilskiy: Fortyfikatsiia Ukrainy*, pp. 29–30. [in Ukrainian].

2. Andrushko, I.O. (1990). Eskiznyi proekt konservatsii ta chastkovo restavratsii zamku v s. Kryvche Borshchivskoho raionu Ternopilskoi oblasti [Preliminary design of conservation and partial restoration of the castle in the village. Kryvche, Borshchiv district, Ternopil region]. V. 71–1, 71–4. Lviv : Ukrzakhidproektrestavratsiia. [in Ukrainian].

3. Danyleiko, V.M. (2018). Selo Kryvche ta zamok Kontskykh, zhidno novykh arkhivnykh ta ikonohrafichnykh danykh [The village of Kryvche and the castle of Kontsky, according to new archival and iconographic]. *Naukovi zapysky Vydannia Natsionalnoho zapovidnyka «Zamky Ternopillia»*, 8, pp. 224–251. Zbarazh. [in Ukrainian].

4. Lonkevych, D.(2000). Zamok v s. Kryvche Borshchivskoho raionu [Castle in village Kryvche Borshchiv district]. *Periodychnye vydannia instytutu Ukrzakhidproektrestavratsiia «Visnyk»*, 11, pp.64–66. Lviv. [in Ukrainian].

5. Sitsynskiy, Ye. (1928). *Oboronni zamky Zakhidnoho Podillia XIV–XVII st. Ukrainka Akademiia Nauk [Defensive castles of the Western Podillya of the XIV–XVII centuries. Ukrainian Academy of Sciences]*. Kyiv. [in Ukrainian].

6. Sonevytska, O., Stepanovych, B., Drazhnovskiy, R. (1974). *Chortkivska okruha [Chortky district]*. Vol. XXVI. Niu-York – Paryzh – Sidney – Toronto : Naukove Товариство ім. Т. Шевченка. [in Ukrainian].

7. Sokhatskyi, M. (1994). *Oboronni zamky Borshchivshchyny. [Defensive castles of Borshchiv region]. Litopys Borshchivshchyny Vydannia Borshchivskoho kraieznavchoho muzeiu*, 6, pp. 7–8. Borshchiv : КТ «Dzherelo». [in Ukrainian].

8. Czołowski A. «Dawne zamki i twierdze na Rusi halickiej» : Lwów, 1892. S. 25, 60, 82. [in Polish].

Стаття надійшла до редакції 01.03.2021 р.
Рекомендована до друку 28.04.2021 р.

УДК 904.4(477) «15/16»«1965»

Є.М. Осадчий
О.В. Качура

ОБ'ЄКТИ XVI–XVII ст. ПУТИВЛЬСЬКОЇ ФОРТЕЦІ З РОЗКОПОК Б.О. РИБАКОВА 1965 РОКУ

Стаття присвячена результатам розкопок, що проводилися археологічною експедицією під керівництвом Б.О. Рибаківа на території фортеці міста Путивль. У науковій літературі приділено достатньо уваги дослідженню давньоруського храму і споруди XII ст., але відомості щодо об'єктів, датованих XV–XVII ст., лишилися неопублікованими. На жаль, звіт про розкопки 1965 року містить фрагментарну інформацію про ті об'єкти, які були повністю або частково досліджені; у ньому відсутні креслення і опис знахідок. Унаслідок пошуків у фондах Путивльського краєзнавчого музею були виявлені предмети, що походять з розкопок 1965 року, проте не потрапили на сторінки звіту. Уведення до наукового обігу новітніх даних із розкопок Б.О. Рибаківа дозволить доповнити інформацію щодо пізньосередньовічного періоду існування Путивля.

Перші дослідження на території городища Городок у місті Путивль були проведені Д.Т. Березовцем. У 1959–1961 рр. археологічною експедицією під керівництвом В.О. Богусевича було відкрито і частково досліджено цегляну будівлю давньоруського часу. Для уточнення конструкції і датування цього архітектурного комплексу Б.О. Рибаківом продовжено розкопки в південно-західній частині городища. В ході досліджень були закладені 9 розкопів, один з яких частково розкривав розкоп В.О. Богусевича. Майже у всіх виявлені культурний шар і об'єкти, які датуються XVI–XVII ст. Найбільш цінними є результати дослідження решток башти з розкопу 5. Вона розташовувалася в західній частині городища. В ході розкопок виявлені шари, що відносяться до часу функціонування і загибелі цієї споруди. Вежа була дерев'яною і мала кілька ярусів – господарський, житловий та бойовий. У господарському виявлені обвуглені кістки і зерно, в житловому – рештки печі, а бойовий представлено дерев'яним тліном, що перебиває нижні шари. Крім цього в звіті є дані про черинь великої печі і декілька наземних жител, які знаходилися один над одним, що свідчить про спадковість будівництва і відносну сталість в межах садиб.

Ключові слова: Путивль, фортеця, Б.О. Рибаків, оборонне будівництво.

Археологічні дослідження пізньосередньовічного Путивля починаються у другій половині XX ст. У 1946–1947 рр. на території городища розвідкові дослідження здійснив Д.Т. Березовець [2]. Ним було складено окомірний план пам'ятки. У описі городища є дані про рештки дерев'яної конструкції валу, виступи, схожі на бастіони у південній частині та фрагменти валів, прокладені по схилах мису у південній та західній частинах. На майданчику зафіксовано культурний шар з матеріалами XIV–XVII ст. Його насиченість артефактами доби пізнього середньовіччя змусила вченого сумніватися у тому, що дитинець давньоруського Путивля знаходився саме на цьому городищі. Натомість Д.Т. Березовець припускав, що дитинець літописного Путивля міг знаходитися східніше Городка, на городищі Дитячий будинок [3, с. 242].

У 1959–1961 рр. В.О. Богусевичем здійснено дослідження території городища «Городок», у результаті яких розкрито фундаменти мурованої споруди, інтерпретованої як рештки храму XII–XIII ст. [4, с. 165–173]. Для уточнення результатів розкопок В.О. Богусевича у 1965 році розпочала роботи Придніпровська археологічна експедиція під керівництвом Б.О. Рибаківа. Основна увага була приділена вивченню решток муро-